

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Вступ до правових досліджень»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)

за темою №2 «Становлення та розвиток юридичної науки в Україні»

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 р. №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 27.06.2024 р. №22

Розробник:

1. Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд.
іст. наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

1. Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, доктор філософських наук,
професор Олександр ТЯГЛЮ

Тема 2. Становлення та розвиток юридичної науки в Україні

План лекції :

Вступ

1. Правова освіта як предмет наукового вивчення.
2. Заснування перших університетів в Україні. Створення юридичних факультетів у першій половині XIX ст.
3. Реформи в юридичній освіті у другій половині XIX ст.

Рекомендована література:

Основна

1. Зацерковний В. І. Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2017. 236с.

URI: https://isp.kiev.ua/images/Page_Image/Library/Methodology_Zatserkovny_Tishayev_Demidov.pdf

2. Байлов А.В., Литвин О.М., Чумак В.В. Науково-дослідницька діяльність студентів, курсантів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів та докторантів: довідник молодого вченого / за заг. ред. О.М.Головка. Харків: ХНУВС : Тім Пабліш Груп, 2016. 363 с.

Додаткова

1. Демиденко Н.М. Розвиток середньої освіти на сумських землях у другій половині XIX – поч. XX століття. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Вип. Центр пам'яткознавства Національної академії наук України, Національний заповідник «Глухів». Глухів - Київ. 2020. С. 238-243.

URI: http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf

2. Демиденко Н. М. Деякі аспекти започаткування і становлення юридичної освіти та науки на українських теренах (початок XIX ст.) *Правова наука і державотворення в Україні в контексті інтеграційних процесів*: матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 травня 2023 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми: СФ ХНУВС, С.205-207.

URI: https://sumy.univd.edu.ua/files/conference/kafjur_05_06_2023.pdf

Нормативно-правові акти:

1. Про наукову і науково-технічну діяльність: закон України від 26.11.2015р. № 848-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016, № 3, ст.25. URL:

URI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

2. Про Національний фонд досліджень України : постанова Кабінету Міністрів

України від 4 липня 2018 р. № 528 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.

URI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528-2018-%D0%BF#n216>

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Інтернаука; видавничий дім. [сайт].

URI: <https://www.inter-nauka.com.ua/poleznaya-informatsiya/doi/>

2. Ліга: закон. [сайт].

URI: <https://ligazakon.net/>

3. Національна парламентська бібліотека України. [сайт].

URI: <http://www.nplu.org/>

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

Вступ

Становлення прогресивного правового суспільства неможливе без всебічного розвитку всіх його сегментів. Чим вищі вимоги ми ставимо, тим складнішим є шлях їх реалізації. Серед основних факторів, що забезпечують розвиток всіх структурних елементів правового суспільства провідне місце займає освіта і, в першу чергу, юридична.

Освіта готує людину до життя у сучасних умовах і позбавляє її необхідності заново проходити всі етапи суспільного розвитку. Саме освіченість дозволяє людині виконувати її соціальні, громадські та професійні функції. І саме освіта може дати відповідь на питання: «Чи є майбутнє у даного суспільства, зокрема, або держави в цілому?».

Процес конструювання та відтворення нових знань має багато функцій, не останнє місце серед яких, на нашу думку, займає формування правової свідомості громадянина. Адже, саме правова складова дозволить забезпечити соціум індивідами, які здатні на якісну інтерпретацію та виконання державних норм та принципів розвитку. Тому слід чітко розуміти зміст і завдання правової освіти, щоб результат цієї освіти давав не тільки кількісні, а також якісні показники. Формування правової свідомості тісно пов'язане з отриманням юридичних знань, інтерпретація та імплементація яких покладена на фахівців з юриспруденції. Сьогодні на території України функціонує велика кількість навчальних закладів, які надають можливість отримати профільну юридичну освіту. Історія розвитку цих закладів дозволить прослідкувати та глибше зрозуміти зміст навчального процесу принципи його організації в юридичних навчальних закладах, підпорядкування цих принципів цілям і завданням, які стояли перед юридичною освітою в той чи інший період.

1. Правова освіта як предмет наукового вивчення.

Починаючи із XIX століття правова освіта стала предметом вивчення багатьох вчених, серед яких особливої уваги заслуговують роботи М.І. Коркунова, С.А.Муромцева, М.М.Сперанського, Б.М. Чичеріна, М. Ф. Владимирського-Буданова та інших. Цінний історіографічний доробок становлять роботи Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, Соловйова І.М., Сергієвича В.І., Шершеневича Г.Ф., Кавеліна К.Д., Іконникова В.С., Ігнатовича В.В., Мілюкова П.М., Сухомлинова М. та інших науковців, які ставили за мету аналіз історії розвитку вищої освіти взагалі, та деяких аспектів юридичної ланки зокрема.

Після зміни суспільного ладу 1917 року, з приходом комуністичного формату розбудови суспільства, відношення до питання змісту та завдання

правової університетської освіти змінилося. Погляди дореволюційних вчених, які базувались на прикладах європейських моделей організації навчання, стали неактуальними, а інколи й несумісними з канонами революційного часу. Історіографічний доробок цього періоду можна асоціювати з роботами П.А. Зайончковського, Р.Г. Еймонтової, Г.І. Щетиніної, О.Є. Іванова та інших.

З отриманням Україною незалежності, розвиток науково-педагогічної думки вийшов на зовсім новий рівень. Питання вищої юридичної освіти почали розглядати, спираючись не тільки на досвід минулого, а й формуючи стратегію розвитку новітнього українського суспільства як частини європейської спільноти. За останні 20 років з'явилися роботи С.П.Степановича, О.О.Тарасенко, С.П.Стельмах, Н.М.Левицької, Т.А.Стоян, О.В.Єгорової, В.М. Щербатюк, Костенко І.В., Писаревої Є.А., Посохова С.І. та інших.

Разом з тим варто звернути увагу, що проблема змісту і завдань юридичної освіти в період становлення університетської освіти в Україні не підлягала систематизованому аналізу в науково-педагогічній думці України. Тому, вважаємо доцільним поставити це за предмет нашого огляду. Тематика означеного дослідження лежить на перетині історичних та педагогічних наук, тому для її вирішення пропонується використання як історичного так і педагогічного дискурсу.

Перш ніж говорити про завдання університетської юридичної освіти слід зауважити, що різниця між поняттями юридичної та правової освіти – часто розмита, досить часто подані дефініції вважаються тотожними.

Відповідно до нормативних документів, що регулюють питання правової освіти, а саме: Закону України «Про освіту» та Програми правової освіти населення, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 р., *правова освіта визначається, як процес засвоєння знань про основи держави та права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності й правопорядку. Поняття юридичної освіти, спираючись на тлумачний словник юридичних термінів, визначається як частина системи спеціалізованої освіти, яка забезпечує підготовку правознавців (юристів) для роботи в державному апараті, судах, адвокатурі, нотаріаті, народному господарстві та правоохоронних органах. Тому, у контексті зазначеної проблематики, вважаємо доцільним оперувати терміном «юридична освіта», так як він має більш пряме відношення до системи вищої фахової освіти.*

2. Заснування перших університетів в Україні. Створення юридичних факультетів у першій половині XIX ст.

Розвиток юридичної освіти на території сучасної України почався зі створення у **1661 році університету у місті Львові**. Пізніше, у **1804 році** з підписанням Першого університетського статуту, було прийнято рішення відкрити вищий навчальний заклад у місті **Харкові**, одним із напрямків роботи якого стала підготовка фахівців з юриспруденції. Так як за

територіальні межі дослідження автор визначає частину України, що перебувала у складі Російської імперії (освітні традиції цієї території мали більш широкий вплив на розвиток та формування сучасної системи освіти), то еволюцію змісту та завдань юридичної освіти буде розглянуто, починаючи саме з періоду заснування Харківського університету.

Початок XIX століття став для Російської імперії часом реформ у державно-правовій сфері з безпосередньою модернізацією юридичної ланки. Крім питань, які стосувалися зміни процесів законотворення та судочинства, досить гостро стояла проблема юридичної освіти, адже на той час в державі майже не було навчальних закладів, спрямованих на підготовку фахівців з юриспруденції. Політика імператора Олександра I (1801-1825): реформування центральних органів управління та реорганізація судової системи, початок кодифікації російського законодавства, не змогла залишити без уваги систему підготовки службовців та спеціалістів юридичної ланки. Тому основним завданням юридичної освіти в університетах на той час було вивчення саме законодавства, що дозволяло не тільки прискорити процес розбудови галузі законотворення та державного управління, а й забезпечити якісну підготовку фахівців, які б могли втілювати отримані знання як у середині держави, так і далеко за її межами. За статутом 1804 року правників готували на етико-політичному відділенні. Студенти мали вивчати природне, політичне та народне право, цивільне і кримінальне судочинство Російської імперії, права «знатнейших как древних, так и нынешних народов», дипломатію і політичну економію. Серед перших вітчизняних викладачів були такі відомі на той час професори як І. Ризький (філософ, історик), І. Тимківський (правознавець), Т.Осиповський (математик).

В університеті вивчалися твори М. Ломоносова, В. Тредіаковського, Ф. Прокоповича, Я. Козельського, рекомендувався з кожного предмету раз на місяць диспут російською мовою та латиною.

За ініціативою ректора університету І. Ризького викладачі все більше переходили на викладання російською мовою, підручники на латинській мові замінювались російськими, професори писали власні підручники. Так, за підручниками з логіки та риторики І. Ризького довгий час навчались студенти всіх університетів імперії.

Мета отримання вищої освіти за першим статутом вбачалась в тому, що: «університет є вищим навчальним закладом, для викладання наук створеним. В ньому підготовлюється юнацтво для вступу на різні державні служби».

Основною проблемою для розвитку юридичної освіти того періоду стала низька популярність її серед населення і відсутність кваліфікованих викладачів. На початок роботи Харківського університету, у 1812-1818 р.р., в ньому навчалось 57 студентів, а до двадцятих років дев'ятого століття кількість викладачів з 28 необхідних, зменшилась до 8.

У тридцяті роки перед адміністративною державною ланкою постала проблема підвищення авторитету та популяризації вищої освіти загалом, та юридичної зокрема, задля забезпечення перспектив державного розвитку.

Підписаний у 1835 році Другий університетський статут значним чином не змінив ситуації, проблема кадрів викладачів загострилась, а це впливало на зміст навчання. Як і раніше пріоритетним напрямом було опанування саме законодавчої сфери, а юридичні науки виступали механізмом реалізації поставлених завдань. Один із засновників та перший опікун Київського університету Святого Володимира (який став другим університетом з підготовки юристів в Україні) Георг Фрідріх фон Брадке, вважав, що вченість і спеціалізація – розкіш для університету, що завдання цього закладу – підготувати енциклопедично освічених та відданих російському уряду вчителів і чиновників. Такої ж думки у питаннях визначення мети та завдань юридичної освіти у вищій школі дотримувався і міністр народної освіти (1833-1849 рр.) Сергій Семенович Уваров. У першій частині «Журнала Міністерства народного просвещения» опубліковане його звернення до Комітету облаштування навчальних закладів від 23 квітня 1833 року, в якому йдеться про викладання курсів з основ права. Він наголошує, що викладання вказаних дисциплін не є можливим, доки не буде складено урядових рекомендацій, адже ці дисципліни дуже важливі, як в політичному так і в філософському сенсі, і викладання їх не може іти в розріз з державною політикою. Рекомендації щодо їх викладання мають бути складені після огляду «Енциклопедії та Літератури Юридичних Наук» спеціально створеним комітетом, до якого входять провідні професори під керівництвом статс-секретаря Балудянського.

Комітет Балудянського затвердив список дисциплін, що мали вивчати студенти-юристи університету Св. Володимира: основні закони та уложення Російської імперії, енциклопедія права (загальний систематичний огляд законодавства), закони про становище основних суспільних груп населення, кредитне, торговельне, фабричне законодавство, локальне (звичаєве) право, кримінальне законодавство, закони благочинства, закони про державні зобов'язання і державні фінанси, римське право і його історію, церковне право.

Першим професором по кафедрі римського права був О. Міцкевич, поляк, брат поета А. Міцкевича, крім нього на факультеті працювали такі відомі юристи того часу як: К. Неволін (кафедра енциклопедії законодавства), С. Богородський (кафедра законів благочинства), С. Орнатський (кафедра цивільних законів), А. Федотов-Чеховський (кафедра римського права). Видатною постаттю на факультеті став М. Іванішев, він пройшов шлях від ад'юнкта до ректора. Саме він створив на факультеті кафедри фінансового, міжнародного права, історії слов'янського законодавства, політекономії і статистики, видав ряд праць з історії українського права.

Важливу роль в процесі становлення юридичної освіти відіграло вивчення та узагальнення наукових практик тих країн, що вже досягли успіху у розвитку юриспруденції і юридичної освіти. Так, в «Журнале Міністерства народного просвещения» за 1834 рік представлений детальний опис функціонування юридичних факультетів у закордонних університетах, а

у звітах Міністра відзначено, що у 1833 році Імператорська Академія Наук отримала в дар від Комісії Англійського Парламенту «драгоценное собрание памятников Английской Истории и Права» у кількості 72 книг; [9; 537] ці факти демонструють ставлення управлінських кадрів Російської Імперії до вивчення зарубіжного досвіду та можливості його використання в галузі юриспруденції. А у звіті про підготовку університету Св. Володимира до відкриття йдеться про те, що до формування викладацького складу на юридичному факультеті долучаються студенти, які закінчили чи закінчують курс юридичних наук за кордоном. Також, для популяризації вищої юридичної освіти було відкрито доступ до слухання університетських курсів чиновникам та державним діячам, які не мали необхідної юридичної підготовки. Про це йдеться у зверненні управляючого міністерством народної освіти до імператора, від 23 січня 1834 року.

Таким чином в умовах дореформеної феодальної Росії перед факультетами ставились завдання підготовки добросовісних чиновників, виконавців, що добре б знали на законах і відповідали за їх виконання. Для викладання галузевих юридичних дисциплін не вистачало кадрів, та й саме феодально-натуральне господарство при корпоративно-феодалному управлінні не потребували розвитку цих галузей.

3. Реформи в юридичній освіті у другій половині XIX ст.

Друга половина XIX століття відзначалась кардинальними змінами в системі державотворення: відміна кріпосного права, реформування всіх адміністративних ланок потребувало внесення необхідних коректив до системи освіти. Російська Імперія постала перед проблемою відсутності достатньої кількості науковців та високоосвічених державних діячів, які б забезпечили ефективну реалізацію реформ. Серйозною загрозою для університетської освіти загалом, а особливо для її юридичної ланки, стала надмірна політизація студентської молоді. Включаючись у політичну діяльність, студенти відволікались від навчання, тим самим залишаючись «недоосвіченими». А студенти юридичних факультетів почали вбачати призначення своєї професії не у правовому регулюванні суспільних відносин, чи у протидії злочинності та захисті прав людини, а у представленні інтересів різних політичних угруповань. Одним із шляхів вирішення поставленої проблеми стало прийняття Третього Університетського Статуту, над розробкою якого більше п'яти років працювали провідні професори Імператорських Петербурзького, Московського, Київського та Харківського університетів. Новий Статут дозволив зробити вищу освіту більш доступною для широких верств населення, бо відміняв вступні іспити та звільняв студентів, які походили з бідних сімей, від сплати за навчальні послуги.

Відповідно до нового Статуту університети мали розширити свою автономію та приділяти більшу увагу саме розвитку наукового потенціалу викладачів та студентів. Вища юридична освіта за новим документом, кардинально змінювала вектор свого розвитку. Якщо першу половину XIX століття студентів юридичних факультетів спрямовували на вивчення

законотворчих процесів для їх практичного застосування, то починаючи з 60-х років серед завдань юридичної освіти з'явилося і наукове дослідження проблемних питань юридичної науки. На думку А.Ю. Андрєєвського, ректора Петербурзького університету 1883-1887 рр., завдання юридичної освіти того часу полягало не просто у підготовці юристів, а людей, спроможних розвивати наукову юриспруденцію. Він також підкреслював важливість всебічного розвитку кожного студента через навчання його дисциплінам різного профілю. Андрєєвський наголошував, що завдання університетів – надати суспільству не просто людину, яка досконально засвоїла дисциплінарний курс своєї спеціальності, а науковця. Він доводив, що для успішної підготовки фахівця з юриспруденції, необхідно включати до програми не тільки науки юридичного спрямування, а й інші гуманітарні дисципліни, такі як філологія, філософія, математика, тому, що дуже часто юристу для того, щоб збагнути суть правового питання, потрібно послуговуватися знаннями з інших наукових царин.

На юридичних факультетах, за новим Статутом, мало бути два відділення: юридичних наук та адміністративних наук. Викладання відповідних наук мало здійснюватись на чотирнадцяти кафедрах, замість семи, на відміну від Статуту імператорських університетів 1835 року.

Навчальний план юридичного факультету ділив навчальні дисципліни на «разряд юридических наук» і «разряд государственных наук». Далі за планом виділялись «предметы общие главные», до яких відносились: енциклопедія права; історія іноземних законодавств давніх і нових; історія російського права та історія слов'янського законодавства; російське державне право, політична економія та статистика, церковне законодавство. Включались до плану «предметы общие дополнительные» — новітня загальна історія, одна із європейських (новітніх) мов, логіка і практична психологія.

Також виділялись дисципліни «специальные главные» — римське право (історія римського права, догматика приватного римського права і візантійське право). Паралельно студенти мали вивчати теорію державного права і державне право найбільш відомих іноземних держав. Цивільне право, цивільне судочинство і процес мали вивчати паралельно з поліцейським правом. Кримінальне право, кримінальне судочинство і процес паралельно із фінансовим правом, а приватне-міжнародне право - із загальним міжнародним правом. Вивчали також «предметы специальные дополнительные», до яких відносились: латинська мова, судова медицина, а також огляд права і процесу цивільного, огляд права і процесу кримінального.

Загалом, порівняння програми юридичного факультету, підготовленої відповідно до Статуту 1863 року, з програмою 1835 року дозволяє нам зрозуміти, що викладання дисциплін на юридичному факультеті перестало вибудовуватись на базі «Полного Свода законов Российской Империи» та отримало повністю самостійну систему. Термін «закони», який повсякчас зустрічався в назвах юридичних дисциплін, змінився на термін «право». Але

модернізація відбулась не тільки в назвах, а й у змістовому аспекті. Навчальна програма юридичного факультету 1863 року включала в себе велику кількість фундаментальних правових дисциплін, для вивчення яких було відкрито п'ять нових кафедр: енциклопедії права, історії найважливіших іноземних законодавств, історії російського права, історії слов'янських законодавств, римського права, так як раніше всі фундаментальні юридичні дисципліни викладались лише на двох кафедрах: енциклопедії права та римського законодавства з його історією. Програма роботи юридичних факультетів, запропонована Статутом 1884 р., майже не відрізнялася від попередньої. У ній вже не було законодавства зарубіжних країн, історії слов'янського законодавства, візантійського права, зате з'явилися рекомендації вивчати торгове право і торгове судочинство.

Висновки. Таким чином, починаючи з 1804 року на території сучасної України, що входила до складу Російської Імперії, починає діяти перший класичний університет, який надавав змогу отримати фахову юридичну освіту. Основним завданням останньої була підготовка кваліфікованих чиновників, спроможних ефективно керувати адміністративним сектором держави. Ситуація значним чином не змінилась і в 1835 році після підписання Другого Статуту. Але вже у 40-их роках стало зрозумілим, що перетворення юриспруденції виключно в інструмент опрацювання законів позбавить її якостей, необхідних для підготовки фахівців, спроможних до реформування правового сектору. Для процесу реформування були потрібні механізми, які дозволили вийти за межі існуючого законодавства, а для цього необхідно було вивчати не тільки досвід власної країни, а й зарубіжний. Відповідно, починаючи з другої половини XIX століття, до викладання на юридичних факультетах залучали переважно фахівців, які проходили стажування чи мали досвід роботи у закордонних вишах. Суть та завдання вищої юридичної освіти цього періоду полягала не тільки у вивченні існуючих юридичних актів, а й в розробці нових наукових положень юриспруденції.

Отже, вища юридична освіта у XIX столітті пройшла декілька етапів розвитку. Відповідно до завдань, які ставились перед нею, змінювалась і її суть. Перехід від вивчення та імплементації існуючих норм закону до дослідження та продукування нових положень, дозволив надати освіті нового статусу – статусу науковості.